

XORIJIY INVESTITSİYALARNI JALB QILISHDA DAVLAT MOLİYAVIY NAZORATI VA AUDITNING MUAMMOLARI VA ULARGA YECHIMLAR, ZAMONAVIY TENDENTSIYALARI (XORIJ TAJRIBASI ASOSIDA)

Jo‘raboyev Jamshidbek Muxtorjon o‘g‘li

O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi xodimi,

O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

Annotatsiya. Ushbu tezis xorijiy investitsiyalarni jalb qilish jarayonida davlat moliyaviy nazorati va audit tizimlarida uchraydigan institutsional, metodologik hamda axborot nomutanosibligi bilan bog‘liq muammolarni tahlil qiladi. Tadqiqotda qiyosiy-huquqiy va tizimli yondashuv qo‘llanib, xalqaro amaliyot asosida riskga yo‘naltirilgan audit, raqamlashtirish va shaffoflik standartlari bo‘yicha yechimlar taklif etiladi.

Kalit so‘zlar. Xorijiy investitsiyalar, davlat moliyaviy nazorati, audit, riskga yo‘naltirilgan yondashuv, shaffoflik, komplayens, raqamli audit.

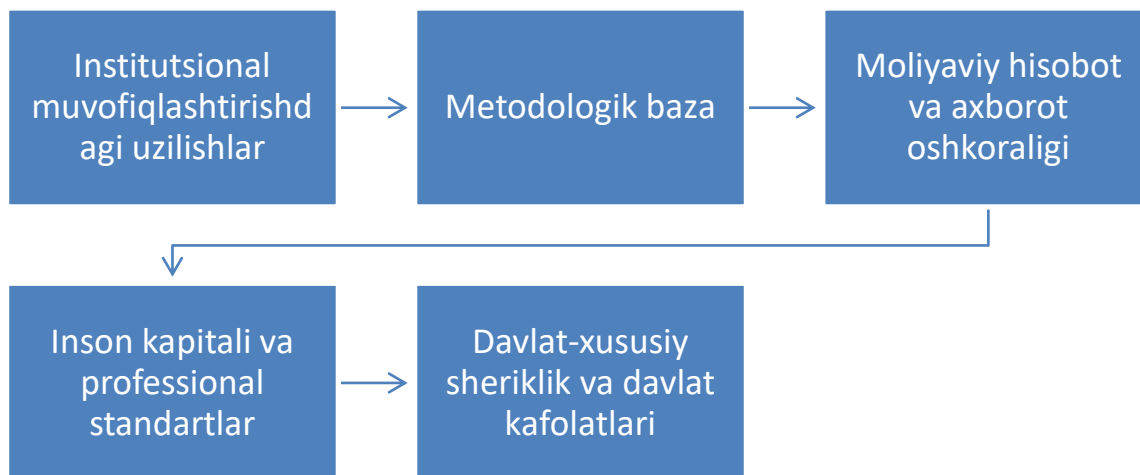
Asosiy qism. Xorijiy investitsiyalar oqimi, avvalo, kapitalning xavfsizligi, kutilgan daromadning barqarorligi va tartibga solish muhitining prognoz qilinuvchanligiga tayangan holda shakllanadi. Investor uchun ushbu omillar bevosita davlat moliyaviy nazorati hamda auditning sifati bilan bog‘liq, chunki davlatning moliyaviy intizomi, budget mablag‘laridan foydalanish samaradorligi, davlat ishtirokidagi loyihalarda manfaatlar to‘qnashuvini kamaytirish va korrupsiyaviy xatarlarni jilovlash aynan nazorat va audit mexanizmlari orqali amaliy kafolatga aylanadi.

Davlat moliyaviy nazorati faqat “tekshiruv” funksiyasi emas, balki investitsion muhitni ishonchli qilishga xizmat qiluvchi ishnch generatori sifatida talqin etilishi lozim. O‘zbekistonda investitsiya jarayonlari jadallashib borayotgan sharoitda nazorat va audit tizimi xorijiy investorlar kutayotgan shaffoflik, hisobdorlik hamda nizolarni oldini olish standartlariga uyg‘unlashishi zarurati kuchaymoqda.

Davlat moliyaviy nazoratining investitsiyalarni jalb etishdagi iqtisodiy mantiqi shundan iboratki, investor nafaqat korxona darajasidagi moliyaviy hisobotga, balki davlatning fiskal barqarorligiga, davlat kafolatlari, subsidiya va imtiyozlar berishdagi tartiblarning adolatililigiga ham baho beradi. Agar budget jarayonlari yopiq, davlat xaridlari va davlat-xususiy sheriklik loyihalarida baholash mezonlari noaniq bo‘lsa, investor uchun **tranzaksion xarajatlar ortadi** va “institutsional risk” diskont koeffitsienti orqali kapital qiymatini oshiradi. Shu sababli auditning xalqaro standartlarga yaqinlashuvi va nazorat organlarining mustaqilligi xorijiy investitsiyalar oqimi uchun bevosita ijobiy signaldir. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, oliy audit

institutlari faoliyati Oliy audit organlari xalqaro tashkiloti (INTOSAI) prinsiplariga asoslangan, **parlament va jamoatchilik oldida hisobdor, metodologik jihatdan riskga yo‘naltirilgan bo‘lgan mamlakatlarda davlat sektorining moliyaviy intizomi mustahkamlanadi hamda investitsion ishonch ortadi** [3; 4].

Amaliy muammolarni tahlil qilganda, quyidigilar xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda davlat moliyaviy nazorati va auditning muammolari asosini tashkil qiladi.

Birinchi navbatda institutsional muvofiqlashtirishdagi uzilishlar ko‘zga tashlanadi. Davlat moliyaviy nazorati ko‘p subyektlilik tizim bo‘lib, unda turli vakolatli organlar tekshiruv, monitoring, inspeksiya va audit funksiyalarini bajaradi. Vakolatlar chatishtirilganda yoki bir-birini takrorlaganda nazorat resurslari samarasiz sarflanadi, tekshiruvlarning haddan tashqari ko‘pligi esa biznes muhitiga qo‘shimcha bosim keltiradi. Xorijiy investor nazarida bunday holat “tartibga solish xatari”ni oshiradi, chunki nazoratning takrorlanishi subyektiv talqinlar va selektiv yondashuvlar ehtimolini kuchaytiradi. Muammo shundaki, nazoratning maqsadi huquqbuzarliklarni ko‘paytirib ko‘rsatish emas, balki xatolarni oldindan aniqlash, tizimli sabablarni bartaraf etish va resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish bo‘lishi kerak. Shu o‘rinda funksiyalarni aniq delimitatsiya qilish, yagona nazorat xaritasi va tekshiruvlar reyestri orqali “bir darcha” tamoyiliga yaqinlashish muhim.

Ikkinchi muammo metodologik bazaning yetarli darajada riskga yo‘naltirilmaganligi bilan bog‘liq. An’anaviy yondashuv ko‘pincha qoidalarga rioya etilgan-etilmaganini tekshirishga qaratilib, natijada “compliance audit” ustunlik qiladi. Xorijiy tajribada esa davlat auditining qiymati ko‘proq samaradorlik auditi va natijadorlik auditi orqali namoyon bo‘ladi, ya’ni budjet xarajatlari natijaga aylanyaptimi, davlat dasturlari kutilgan ijtimoiy-iqtisodiy effektni berayaptimi degan savollarga javob izlanadi [4]. Investorlar uchun ham aynan natijadorlik muhim: infratuzilma, energetika, logistika yoki ijtimoiy soha loyihalarida davlat majburiyatlari va xarajatlari real natijaga aylanmasa, uzoq muddatli investitsion

model izdan chiqadi. Shuning uchun audit metodologiyasida risklarni baholash, nazorat izlarini raqamli tahlil qilish, ko'rsatkichlar tizimi va benchmarkingdan foydalanish ulushini oshirish zarur.

Uchinchi muammo moliyaviy hisobot va axborot oshkoraligi bilan bog'liq. Investorlar ko'pincha xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga yaqinlashgan, izchil va tekshiriladigan ma'lumotlar bazasini talab qiladi. Davlat sektori hisobining fragmentarligi, budjet ma'lumotlarining kechikib e'lon qilinishi yoki ma'lumotlarning turli platformalarda tarqoqligi axborot nomutanosibligini kuchaytiradi. Bu esa "mamlakat xatari"ga ta'sir qiluvchi omillardan biri sifatida qaraladi.

Xalqaro amaliyotda ochiq budjet portallari, davlat xaridlari bo'yicha ochiq ma'lumotlar, yakuniy "beneficial" egalik reyestrlari va davlat korxonalari moliyaviy hisobotining ommaviyligi investitsion ishonchni oshirishga xizmat qilmoqda [5; 7]. O'zbekistonda ham raqamli ochiqlik yo'nalishi rivojlanayotgan bo'lsa-da, audit natijalarining tahliliy qismi, tavsiyalar bajarilishi monitoringi va ta'sir baholash mexanizmlari yanada kuchaytirilishi lozim.

To'rtinchi muammo inson kapitali va professional standartlar masalasidir. Davlat auditida zamonaviy ma'lumotlar tahlili, IT-audit, forensik audit, komplayens va korrupsiya risklarini baholash kompetensiyalari yetarli darajada shakllanmagan bo'lsa, nazoratning zamonaviy xatarlarni qamrab olish qobiliyati pasayadi. Xorijiy investitsiyalar ko'pincha murakkab moliyalashtirish tuzilmalari, transchegaraviy shartnomalar, transfer narxlash elementlari va intellektual mulk bilan bog'liq bo'lgani uchun audit organlarida multidisiplinar yondashuv zarur bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, auditorlarni sertifikatsiya qilish, uzluksiz kasbiy rivojlanish, xalqaro metodikalarni lokal sharoitga moslashtirish va akademik-amaliy hamkorlikni kuchaytirish dolzarbdir [2; 6].

Beshinchi muammo davlat-xususiy sheriklik va davlat kafolatlari bilan bog'liq yashirin fiskal risklarni boshqarishdir. Xorijiy investorlar ko'pincha DXSh loyihalarida davlatning kafolatlari, minimal daromad kafolati, valyuta xatari kompensatsiyasi kabi majburiyatlariga tayanadi. Bu majburiyatlar to'g'ri hisobga olinmasa yoki shaffof e'lon qilinmasa, keyinchalik budjetga bosim kuchayib, makrobarqarorlikka ta'sir qilishi mumkin. Xalqaro tajribada fiskal risklar bo'yicha maxsus hisobotlar, stress-testlar, shartnoma auditi va "value for money" baholash amaliyoti keng qo'llanadi [5]. Shunday yondashuvlar O'zbekistonda ham auditning predmetini kengaytirib, investitsiyalar bilan bog'liq davlat majburiyatlarini oldindan tahlil qilishga xizmat qiladi.

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish bo'yicha yechimlar, avvalo, institutsional arxitekturaning qayta ko'rib chiqishiga borib taqaladi. Nazorat organlari o'rtasida vakolatlar aniq chegaralangan, ma'lumot almashinuvi standartlashtirilgan va tekshiruvlar riskga asoslangan yagona rejalashtirish orqali muvofiqlashtirilgan

bo'lishi kerak. Bunda maqsad tekshiruvlar sonini ko'paytirish emas, balki ularning aniqligi va ta'sirini oshirishdir. Xorijiy tajribada "single audit approach" va "coordinated audit" elementlari nazoratning takrorlanishini kamaytirib, auditorlik xulosalarining ishonchliligini oshiradi [4]. O'zbekistonda ham tekshiruvlarning yagona elektron reyestri, audit dalillarining standart shakllari va tavsiyalar bajarilishi bo'yicha majburiy kuzatuv mexanizmi joriy qilinsa, investorlarga "qoidalar barqaror va oldindan ma'lum" degan signal kuchayadi.

Metodologik jihatdan esa riskga yo'naltirilgan auditni uch pog'onada rivojlantirish maqsadga muvofiq: birinchidan, makro darajada fiskal risklar xaritasi tuzilib, budget, davlat korxonalari va DXSh portfeli kesimida asosiy xatarlar identifikatsiya qilinadi; ikkinchidan, tarmoq darajasida (energetika, transport, qurilish, sog'liqni saqlash) xarajat samaradorligi ko'rsatkichlari va indikatorlar paneli ishlab chiqiladi; uchinchidan, loyiha darajasida shartnomaviy majburiyatlar, xarid jarayonlari va natija ko'rsatkichlari bo'yicha audit dasturlari standartlashtiriladi. Bu yondashuv audit resurslarini eng katta risk jamlangan yo'nalishlarga yo'naltiradi va investor uchun muhim bo'lgan yirik infratuzilma hamda sanoat loyihalarida shaffoflikni oshiradi.

Zamonaviy tendensiyalar ichida raqamli audit alohida o'rin tutadi. Katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish, anomalionalarni aniqlash, to'lov intizomini real vaqtga yaqin kuzatish hamda davlat xaridlarida narxlarning sun'iy oshirilishini algoritmik tekshirish auditning aniqligi va tezkorligini oshiradi. Xalqaro amaliyotda uzluksiz audit (continuous auditing) va uzluksiz monitoring (continuous monitoring) konsepsiyalari kengayib, nazorat "post-faktum" tekshiruvdan ko'ra "preventiv" boshqaruv vositasiga aylanmoqda [5; 7]. Buning uchun ma'lumotlarning integratsiyasi, yagona identifikatorlar, elektron shartnoma va elektron hisob-faktura tizimlari, shuningdek, IT-xavfsizlik va ma'lumotlar himoyasi standartlari muhimdir.

Yana bir zamonaviy yo'nalish komplayens va antikorrupsiya auditi elementlarini davlat moliyaviy nazorati bilan uyg'unlashtirishdir. Investorlar uchun eng sezgir risklardan biri manfaatlar to'qnashuvi, affillangan shaxslar bilan bitimlar va procurement jarayonlaridagi noxolislikdir. Shu sababli beneficial egalikni aniqlash, affillanganlik tahlili, tenderlarda raqobat indikatorlari va shikoyatlar mexanizmi samaradorligini audit qilish orqali tizimli xatarlarni pasaytirish mumkin. Bunda maqsad jazo choralarini kuchaytirish emas, balki protseduralardagi "zaif bo'g'in"larni tuzatish, profilaktika va boshqaruv madaniyatini oshirishdan iborat.

Xulosa qilib aytganda, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda davlat moliyaviy nazorati va audit tizimi investitsion ishonchning institutsional poydevori bo'lib, u shaffoflik, prognoz qilinuvchanlik va fiskal mas'uliyatni ta'minlash orqali kapital qiymatini pasaytirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, asosiy muammolar vakolatlar takrorlanishi, riskga yo'naltirilmagan metodologiya, axborot oshkoraligining yetarli emasligi, professional kompetensiyalar tanqisligi va DXSH

hamda davlat kafolatlari bo'yicha yashirin fiskal risklarni boshqarishdagi bo'shliqlarda jamlangan. Taklif etilgan yechimlar institutsional muvofiqlashtirishni kuchaytirish, riskga yo'naltirilgan va natijadorlikka asoslangan auditni joriy etish, raqamli audit infratuzilmasini rivojlantirish, komplayens instrumentlarini kengaytirish hamda fiskal risklar bo'yicha shaffof hisobotlilikni mustahkamlashga qaratilgan bo'lib, ular xorijiy investitsiyalar oqimini rag'batlantiruvchi barqaror va ishonchli nazorat muhitini shakllantirishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Vahobov A. V., Jumaev N. H. Davlat budjeti va budget nazorati. Toshkent, Iqtisod-Moliya, 2018. 320 b.
2. Karimov N. K. Audit nazariyasi va amaliyoti. Toshkent, O'zbekiston, 2020. 352 b.
3. Ковалев В. В. Финансовый анализ: методы и процедуры. Москва, Финансы и статистика, 2019. 560 с.
4. INTOSAI. ISSAI 100: Fundamental Principles of Public-Sector Auditing. Vienna, INTOSAI General Secretariat, 2019. 36 p.
5. OECD. Public Governance and Integrity: The CleanGovBiz Initiative. Paris, OECD Publishing, 2020. 180 p.
6. Arens A. A., Elder R. J., Beasley M. S. Auditing and Assurance Services: An Integrated Approach. Boston, Pearson, 2020. 912 p.
7. World Bank. Public Expenditure Review: Fiscal Management and Transparency. Washington, DC, World Bank Publications, 2021. 210 p.